

Vervreemding onderzocht

Verslag van een onderzoek naar oorzaken, componenten en gevolgen van vervreemding van de Nederlandse burgers tegenover de maatschappij en de politiek, in 1970 en in 1974

F. J. Heunks *

Samenvatting

Na een inleidende schets van de betekenissen van het begrip vervreemding wordt een uiteenzetting gegeven van de mogelijke componenten van maatschappelijke vervreemding. Vervolgens wordt een aantal van de literatuur afgeleide hypothesen geverifieerd inzake de onderlinge samenhang en de achtergronden en gevolgen van deze aliënatiecomponenten. Daarbij wordt gebruik gemaakt van twee landelijke enquêtes, gehouden in 1970 en 1974.

Voorts wordt een analoge analyse gegeven van politieke en electorale vervreemding.

In de bijlagen vindt men onder meer een verantwoording van de door de auteur ontwikkelde en hier gebruikte meetinstrumenten.

I. Inleiding

Na de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1970 werd door het Sociologisch Instituut van de Katholieke Hogeschool in Tilburg een groot-scheepse enquête gehouden bij bijna tweeduizend Nederlandse kiezers. De bedoeling daarvan was onder meer een inzicht te krijgen in achtergronden, componenten en gevolgen van maatschappelijke en politieke vervreemding.

* F. J. Heunks, geboren in 1936, studeerde sociale wetenschappen in Tilburg, alwaar hij in 1973 promoveerde op het proefschrift *Aliënatie en stemgedrag*. Sinds 1966 verricht hij voornamelijk politiek-sociologisch onderzoek aan de Tilburgse Hogeschool, alwaar hij als hoofdmedewerker van de vakgroep statistiek en onderzoeksmethoden tevens studenten begeleidt bij stages en practica. Momenteel is hij bezig met het onderzoek 'Jeugd — protest'.

Daaraan was gekoppeld een intensieve bestudering van de wetenschappelijke literatuur op dit gebied. De analyse van en de conclusies uit deze literatuur en de enquêtegegevens kan men vinden in mijn proefschrift *Aliënatie en stemgedrag* (Tilburg, 1973).

Precies vier jaar later, na de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1974, waren wij opnieuw in de gelegenheid een grote enquête te organiseren. Deze gelegenheid werd door mij aangegrepen om een aantal vragen van de eerdere enquête te herhalen. Daardoor werd het mogelijk om te bezien in hoeverre bepaalde vervreemdingsverschijnselen zich na vier jaar opnieuw voordeden, en eventuele nadere nuanceringen aan te brengen in de eerdere conclusies.

Een definitie geven van vervreemding is gemakkelijker gezegd dan gedaan. Er zijn veel verschillende betekenissen van dit woord in omloop, die vaak al vele eeuwen oud zijn. Filosofen en theologen, medici en psychiaters, juristen en sociologen hanteren allen zeer verschillende omschrijvingen van vervreemding of aliënatie. Daaraan kan nog worden toegevoegd de betekenis die dit woord heeft in het dagelijks leven.

Er is maar één element dat alle omschrijvingen met elkaar gemeen hebben. Dat is het element van afstandelijkheid. In de psychiatrie betekent aliënatie (= vervreemding) een desorganisatie van de psyche, een gespletenheid van de ziel in bijvoorbeeld een 'waar' en een 'vals' zelf (Laing, blz. 74-79, 94-97). Voordat de psychiatrie bestond, circuleerde in medische kringen reeds de term 'alienatio mentis' (bewusteloosheid of geestesziekte) (Schacht, blz. 2-3). Ook daarbij gaat het om afstandelijkheid tussen twee delen van de persoon. In het dagelijks leven betekent vervreemding meestal dat een persoon vreemd komt te staan tegenover iets of iemand waar hij vroeger meer 'eigen' mee was.

Min of meer in overeenstemming met het dagelijks spraakgebruik is de sociologische betekenis van vervreemding. Een aantal denkers over het sociale leven en de maatschappij, verstaat onder vervreemding het ontstaan van afstandelijkheid van de mens tot zijn rol in de maatschappij, tot zijn medeleven in die maatschappij en tot die maatschappij als geheel.

Voor Marx is vervreemding tussen mensen, en vooral tussen de sociale klassen, slechts een bijkomend gevolg van een veel wezenlijker soort van vervreemding.

Door de verkoop van het arbeidsprodukt raakt de arbeider volgens Marx een deel van zichzelf kwijt. Het kapitalisme betekent aldus vooral zelfvervreemding (Pappenheim, blz. 90). Marx ontleende de basis van zijn gedachtengang aan de filosoof Hegel. Deze meende dat de noodzakelijke

veruiterlijking van de mens in zijn arbeidsprodukt en in de gehele menselijke cultuur in principe weliswaar zelfvervreemding betekent, maar deze zou weer kunnen worden opgeheven door de even noodzakelijke fase van verinnerlijking, bewustwording van de cultuur (Gehlen, blz. 341-342; Beerling, blz. 107; Banning, blz. 102-103).

Andere filosofen, met name de existentialisten, zoals Kierkegaard, gaan eveneens uit van de feitelijke afstandelijkheid tussen de mens en zijn wereld. Evenals Hegel zien zij de noodzaak voor de mens om deze wereld en zijn medemens positief tegemoet te treden. Zij geloven echter niet dat de zelfvervreemding aldus kan worden opgeheven. Als oplossing zien zij ook niet de door Marx gepredikte revolutie tegen het kapitalisme, maar slechts berusting of religieus geloof (Schacht, blz. 197-206, 218-232; Greene, blz. 374).

In de religieuze filosofie is het woord vervreemding overigens in de loop der tijden op twee tegenovergestelde manieren gebruikt, nl. als een ontvluchting van het wereldlijk bestaan en als het in de wereld staan (Rotenstreich, blz. 551; Hobart en Warne, blz. 192-194).

Veel misverstanden omtrent het begrip vervreemding ontstaan juist door dergelijke tegenstellingen in het taalgebruik. Daarom is het goed om de vervreemding en zelfvervreemding elk hun eigen plaats te geven. In wezen is dat een eenvoudige zaak, vooral wanneer men de dialectische verhouding van de mens tot zijn omgeving erkent. Enerzijds kan de mens namelijk zijn eigenheid verliezen in zijn omgang met de wereld. Anderzijds kan hij zich ook zozeer isoleren dat de ontwikkelingsmogelijkheden van zijn persoonlijkheid worden aangetast.

Door een aantal oorzaken, waarop wij in de volgende paragraaf nader ingaan, loopt de individuele persoon de kans zijn zelfbeschikking die hij mede door zijn sociale leven heeft verwezenlijkt, weer te verliezen aan zijn sociale omgeving. Deze belemmering van zijn zelfbeleving, dit verlies aan zelfbeschikking, noemen wij zelfvervreemding. In de rol die de mens te vervullen heeft op een bepaalde positie die hij in zijn omgeving inneemt, herkent hij dan zichzelf niet meer. Hij raakt van zichzelf vervreemd, voor zover hij zichzelf heeft geïncorporeerd in die rol. Deze rol wordt voor hem irrelevant en daarmee het hele sociale systeem waar die rol een onderdeel van is, en ook de medemens, voor zover zij een rol spelen in dat zelfde sociale systeem. Zelfvervreemding leidt aldus tot vervreemding van instituties en vervreemding van de medemens. Vervreemding is dan het ontbreken van een gevoel van positieve verbondenheid met, ofwel mentale desintegratie van een persoon ten opzichte van een sociaal systeem waartoe hij behoort.

In deze definities van zelfvervreemding en vervreemding wordt het aan de persoonlijke gevoelens overgelaten of men al dan niet vervreemd is van zichzelf of zijn omgeving. Dit in tegenstelling tot andere omschrijvingen, zoals de marxistische, waarin vanuit een bepaald mensbeeld a priori wordt vastgesteld of bepaalde omstandigheden vervreemdend zijn, ongeacht hoe de persoon in kwestie deze ervaart.

II. Vervreemding van de maatschappij

Overeenkomstig de eerder gegeven definitie van vervreemding wordt onder vervreemding van de maatschappij hier niet het feit verstaan dat de samenleving, volgens Marx en anderen, onmenselijke karaktertrekken vertoont, maar de subjectieve gevoelens van afstandelijkheid tot de samenleving. Daaraan ligt dan het gevoel ten grondslag dat men in zijn maatschappelijke rol, in zijn rol als burger van die maatschappij, een dosis zelfvervreemding ervaart, een gevoel van verlies aan zelfbeschikking in die rol.

In de volgende paragraaf willen we nagaan, welke specifieke tekort-ervaringen van de mens in zijn maatschappelijke rol kunnen leiden tot deze (zelf-)vervreemding. Daarna zal aandacht worden gegeven aan de verdere achtergronden die tot die tekort-ervaringen kunnen leiden en welke er in feite mee samenhangen. Tenslotte komen nog de mogelijke en feitelijke gevolgen van maatschappelijke vervreemding aan de orde.

a. Componenten; waaruit bestaat maatschappelijke vervreemding?

Bestudering van de klassieke sociologen, zoals Marx en Durkheim, leidt ons tot de algemene conclusie dat de mens in de meeste van zijn activiteiten zowel een behoefte aan vrijheid als een behoefte aan ordening verlangt (Heunks, 1973, blz. 42). De mens streeft naar bevrediging van behoeften, met behulp van allerlei middelen. Hij heeft daarom de beschikking over bepaalde middelen nodig.

Streven naar bevrediging van bepaalde behoeften veronderstelt uiteraard ook concrete doeleinden. Bovendien zal de mens in zijn streven vaak graag geleid worden door bepaalde normen ten aanzien van de keuze en toepassing van zijn middelen. Het streven is dus afhankelijk van middelen, normen en doeleinden. Ook Parsons en Shils (blz. 114) onderscheiden deze elementen in de z.g. 'need disposition' (zie ook Heunks, 1973, blz. 141).

Bestudering van de literatuur heeft ons ook doen inzien dat er op verschillende manieren problemen kunnen rijzen ten aanzien van deze drie streefbestanddelen. Middelen, normen en doeleinden kunnen ieder op hun

beurt volgens de persoon in onvoldoende mate voorhanden zijn of onduidelijk zijn of onaanvaardbaar. Dat geldt voor elk mogelijk gedrag, en ook voor het gedrag dat een persoon op zich neemt in een maatschappelijke rol (Heunks, 1973, blz. 42, 149-151).

De verschillende mogelijke tekort-ervaringen in een gedragseenheid, zoals de rol, hebben wij schematisch weergegeven in schema 1.

Schema 1

	<i>'Objectief'</i>	<i>Cognitief</i>	<i>Evaluatief</i>
Machteloosheid	Middelen ontbreken	Middelen onduidelijk	Middelen onaanvaardbaar
Normloosheid	Normen ontbreken	Normen onduidelijk	Normen onaanvaardbaar
Doelloosheid	Doeleinden ontbreken	Doeleinden onduidelijk	Doeleinden onaanvaardbaar

In dit schema staat 'objectief' tussen aanhalingstekens, omdat hier bedoeld wordt het ontbreken volgens de persoon. Met cognitief wordt bedoeld de eerder genoemde onduidelijkheid, en met evaluatief de onaanvaardbaarheid.

Ter toelichting op dit schema vullen we het eerst in voor een bepaald individueel gedrag, namelijk het vissen (schema 2). Daarna zullen we hetzelfde doen voor een bepaald sociaal gedrag, namelijk zoals dat wordt verwacht van de werknemer in een organisatie (schema 3).

Schema 2. Mogelijke tekort-ervaringen van de individuele visser

	<i>'Objectief'</i>	<i>Cognitief</i>	<i>Evaluatief</i>
Machteloosheid	Niet beschikbaar zijn van viswater, uitrusting, enz.	Niet weten waar viswater, uitrusting, enz. is	Ongeschikt achten van viswater, uitrusting, enz.
Normloosheid	Bijv. gebruiksaanwijzing van uitrusting ontbreekt	Onduidelijkheid van gebruiksaanwijzing, vergunning, enz.	Ontevredenheid met aanwijzingen, voorschriften, enz.
Doelloosheid	Nooit aan vissen gedacht	Niet weten waar op men zal gaan vissen	Geen tijd om te vissen, vissen verwerpelijk

In schema 2 blijkt duidelijk op hoeveel verschillende manieren de motivatie tot een bepaald gedrag kan worden geblokkeerd. De negenvoudige structuur ervan vormt ook een eenvoudige vuistregel voor allerlei dagelijkse problemen, waarbij een bepaald gedrag gestagneerd blijkt te zijn.

In schema 3 zijn de mogelijkheden tot blokkering van de motivatie en de vervreemding die daartoe kan ontstaan, zo mogelijk nog groter, omdat daarin sprake is van rolgedrag, dus door anderen opgelegd, minder manoeuvreerbaar en gemakkelijker in strijd met eigen wensen van de persoon.

Schema 3. Mogelijke tekort-ervaringen van de werknemer ofwel componenten van vervreemding (ten aanzien) van de arbeidsorganisatie

	<i>'Objectief'</i>	<i>Cognitief</i>	<i>Evaluatief</i>
Machteloosheid	'Ontbreken' van uitrusting, invloed, beloning, enz.	Onduidelijkheid van aanwezigheid uitrusting, enz.	Ontevredenheid over uitrusting, invloed, beloning, enz.
Normeloosheid	Gebruiksaanwijzing, gedragsregels, omschrijving rechtspositie ontbreken	Onduidelijkheden in voorschriften, arbeidscontract	Onaanvaardbaarheid van voorschriften, procedures, enz.
Doelloosheid	Doelloos werk	Bijv. nut van arbeidsprodukt onduidelijk	Afwijzing van ondernemingsdoel, bestemming arbeidsprodukt

In dit voorbeeld ziet men duidelijk de mogelijke fricties tussen eigen opvattingen en wensen enerzijds en de sociale context anderzijds.

Marx heeft in dit verband nadrukkelijk het kapitalisme aan de kaak gesteld. Anderen, zoals Simmel, Tönnies, Max Weber en Mannheim, hebben ingezien dat in elke grote organisatie of zelfs in elke rol, elementen van vervreemding schuilen (Heunks, 1973, blz. 18-22). Enerzijds verwerkt men zichzelf en streeft men zijn behoeften slechts succesvol na, dank zij een grotere organisatie, anderzijds legt deze organisatie belemmeringen op en schept zij interpretatieproblemen die de rol voor de persoon minder aantrekkelijk of minder uitvoerbaar maken.

Men kan het wellicht het beste zo zien, dat enerzijds de persoon zijn eigen uitgangspunten en inbreng heeft in de vorm van bepaalde streefsystemen (Parsons en Shils: 'need dispositions'), dat wil zeggen: persoonlijke doeleinden met persoonlijke voorkeuren voor middelen en normen,

terwijl anderzijds de rol met zijn van de organisatie afgeleide doeleinden, normen en middelen daarop moet aansluiten. Beide actiemodellen, het individuele en het sociale, kunnen wederzijds van elkaar afwijken, zoals in het laatste schema met voorbeelden is aangegeven. De persoon vindt dan te weinig mogelijkheden om op een voor hem aantrekkelijke manier de bepaalde rol uit te voeren. Dit is voor hem ook een afwegen van baten en lasten die zijn verbonden aan het rolgedrag in vergelijking met alternatieven, als die er al zijn. Een en ander leidt dan tot een bepaalde mate van vervreemding van de rol en van het desbetreffende sociale systeem.

Deze paragraaf besluiten we met de invulling van ons negenvoudig schema van aliënatie- of vervreemdingscomponenten met betrekking tot maatschappelijke vervreemding (schema 4).

Schema 4. Mogelijke tekort-ervaringen van de burger in de maatschappij ofwel componenten van vervreemding van de maatschappelijke rol

	<i>'Objectief'</i>	<i>Cognitief</i>	<i>Evaluatief</i>
Machteloosheid	Te weinig invloed op maatschappij, te weinig mogelijkheden, te weinig succes	Onduidelijkheid van deze mogelijkheden of resultaten	Verwerpen van deze mogelijkheden of resultaten
Normeloosheid	Ontbreken van voldoende spelregels in de maatschappij	Onduidelijkheid, tegenstrijdigheid, ingewikkeldheid van regels en procedures	Onaanvaardbaarheid van de maatschappelijke spelregels en procedures
Doelloosheid	Ontbreken van principes, idealen, rangorde van doeleinden in de maatschappij	Onduidelijkheid, tegenstrijdigheid van de doelstellingen	Onaanvaardbaarheid van de maatschappelijke doelstellingen

De verschillende gevoelens die in dit schema zijn aangeduid, betekenen elk een bron van ongenoegen met de maatschappelijke rol die men geacht wordt te vervullen. Naarmate deze tekort-ervaringen door de persoon als ernstiger worden beleefd, zal hij deze rol gaan beschouwen als iets dat zijn persoon niet meer raakt. Hij zal daarom de neiging krijgen, zich minder voor die feitelijke maatschappelijke rol te gaan interesseren. Hij vervreemdt van zijn maatschappelijke rol en daardoor van de maatschappij als geheel, althans in theorie. Hij vervult zijn rol als burger van de maat-

schappij dan niet meer van harte, of trekt er zich zoveel mogelijk uit terug, of tracht deze rol of de maatschappij als geheel min of meer te wijzigen.

Alvorens over te gaan tot de bestudering van bepaalde samenhangen van de componenten van maatschappelijke vervreemding met andere variabelen, nog enige opmerkingen over de manier waarop deze componenten door ons werden gemeten. Enige details daarvan vindt men in bijlage 1. In grote lijnen was de werkwijze echter als volgt. Na bestudering van een aantal onderzoeken en meer theoretische verhandelingen inzake vervreemding, waarover reeds is gesproken, werd een groot aantal beweringen over onze samenleving aan vele proefpersonen voorgelegd. Afhankelijk van hun wel of niet instemmen met de verschillende beweringen konden verschillende groepen van beweringen worden onderscheiden, die kennelijk uiting gaven aan diverse van de gevoelens in bovenvermeld schema van vervreemdingscomponenten. Daarbij werd onder meer gebruik gemaakt van bepaalde z.g. Guttman-schaal-analyses.

Na deze vooronderzoekingen werd besloten verder een beperkt aantal beweringen te hanteren voor het meten van maatschappelijke doelloosheid, normloosheid en twee soorten machteloosheid (met betrekking tot invloed en succes). Door omstandigheden kon in ons hoofdonderzoek in 1970 slechts een minimaal aantal van de betreffende beweringen (ca. vier per schaal) aan de ondervraagden worden voorgelegd. In 1974 werd dit herhaald, op enkele wijzigingen na. We gaan nu zien in hoeverre de door ons, op basis van de wetenschappelijke literatuur veronderstelde achtergronden van de verschillende vervreemdingscomponenten in beide onderzoeken inderdaad samenhang vertoonden met de componenten.

b. Achtergronden

Voortgevloeid uit de bestudering van letterlijk honderden verschillende onderzoeken die wij in de literatuur aantreffen, zijn onze veronderstellingen inzake de achtergronden der verschillende componenten toch op eenvoudige wijze samen te vatten. Ten dele komt dit doordat wij ons moesten beperken in het aantal onderzoekshypothesen. Bovendien wijzen de resultaten van voorgaand onderzoek ook grotendeels in dezelfde richtingen.

Voor een goed begrip van de veronderstellingen en resultaten geven wij eerst aan wat de daarin voorkomende achtergrondvariabelen en de door

ons gemeten vervreemdingscomponenten precies inhouden. Wanneer gesproken wordt over een geringe sociaal-economische status, dan wordt daarmee bedoeld het hebben bereikt van een relatief gering niveau van opleiding en/of een relatief gering niveau van inkomen gekoppeld aan een relatief gering niveau van beroepsaanzien. Daarnaast is ook gewerkt met het niveau van opleiding afzonderlijk en met het niveau van maatschappelijke kennis. Een gering niveau van dit laatste betekent het betrekkelijk weinig begrijpen van een aantal afkortingen van algemeen maatschappelijke aard (CAO, ANP, KNMI, enz.). Met misantropie wordt bedoeld het blijik geven van wantrouwen in de medemens in het algemeen, door het bevestigen of ontkennen van een uitspraak (1970), respectievelijk een serie uitspraken (1974), daaromtrent ontleend aan de schaal van Rosenberg.

Wat betreft de vervreemdingscomponenten betekent maatschappelijke doelloosheid het in betrekkelijk sterke mate ervaren van een tekort aan algemeen erkende waarden in de maatschappij; maatschappelijke normloosheid betekent het ervaren van betrekkelijk veel onduidelijkheid van de maatschappelijke spelregels. Maatschappelijke machteloosheid kan betrekking hebben op 'achievement' en op 'succes'. De eerste soort betekent het in relatief sterke mate ervaren van een tekort aan invloed en ontplooiingskansen in de maatschappij, de tweede betekent een betrekkelijk grote ontevredenheid over de maatschappelijke positie en de opbrengsten daarvan. Gaat het bij de eerste soort om de verwerving door eigen inspanning, bij de tweede gaat het meer om het resultaat, hoe dan ook bereikt.

In alle gevallen is er naar gestreefd om onze onderzoekspersonen te onderscheiden in twee even grote categorieën, namelijk van hen die behoorden tot de helft die lager scoorde dan de andere helft en zij die hoger scoorden. Dat is steeds vrij goed gelukt; behalve bij onderwijsniveau, waarbij degenen met een laag niveau ongeveer 35% van de ondervraagden vormen in 1974 (45% in 1970); bij sociaal-economische status, waarbij degenen met een geringe status ongeveer 65% van de ondervraagden vormen in 1970 (in 1974 niet met deze variabele gewerkt); wederom in 1970 bij misantropie, waarbij degenen met een gering niveau ongeveer 35% van de ondervraagden vormen (40% in 1974).

Onze veronderstellingen luiden dan als volgt. Een gering opleidingsniveau, een (voornamelijk daarvan afgeleide) geringe sociaal-economische status en (mogelijk ten dele daarop weer berustende) misantropie bevorderen alle het ervaren van maatschappelijke 'succes'- en 'achievement'-machteloosheid, normloosheid en doelloosheid. De drie laatstgenoemde van deze componenten van maatschappelijke vervreemding gaan min of meer met

elkaar gepaard en ook met een geringe mate van maatschappelijke kennis, waarbij alle behalve oorzaak ook gevolg van elkaar kunnen zijn. Tenslotte gaan ook 'achievement'- en 'succes'-machteloosheid met elkaar gepaard, elkaar aldus versterkend. Nauwelijks een veronderstelling, maar eerder een alom bekend feit is dan nog dat vrouwelijke ondervraagden een relatief gering niveau van onderwijs hebben bereikt, hetgeen ter verklaring kan dienen voor eventuele hogere scores van vrouwen ten aanzien van vervreemdingsgevoelens.

Om met dit laatste te beginnen: in beide onderzoeksjaren hadden de vrouwelijke ondervraagden inderdaad een wat geringer niveau van opleiding bereikt dan de mannen. Toch scoorden zij niet duidelijk hoger of lager op onze meetinstrumenten voor de componenten van maatschappelijke vervreemding of voor misantropie, maar wel eveneens lager wat betreft niveau van maatschappelijke kennis (alleen gemeten in 1970).

Overeenkomstig de verwachting bleek in beide jaren dat gevoelens van maatschappelijke machteloosheid meer voorkomen bij degenen die een gering niveau van opleiding hebben bereikt dan degenen die in dat opzicht beter bedeeld zijn. Dit geldt met name voor 'achievement'-machteloosheid, waarbij het aankomt op verwerven door eigen capaciteiten. De samenhang met succes-machteloosheid, de ontevredenheid over maatschappelijk succes, bleek vooral tot stand te komen via 'achievement'-machteloosheid.

Ook de in 1970 gehanteerde variabelen van sociaal-economische status en niveau van maatschappelijke kennis, die voor een belangrijk deel op de gevolgde opleiding zijn gebaseerd, bleken in dat jaar met maatschappelijke ('achievement'-) machteloosheid samen te hangen.

Tenslotte bleek ook misantropie in beide jaren gevoelens van maatschappelijke machteloosheid te stimuleren, in 1974 vooral 'achievement'-machteloosheid. We kunnen uit een en ander *concluderen* dat de persoon met een minder gunstige maatschappelijke uitrusting (weinig opleiding, weinig sociaal vertrouwen) gemiddeld genomen meer dan een ander het gevoel heeft, zelf weinig invloed te kunnen uitoefenen op zijn maatschappelijke positie. Dit gevoel, en niet zijn feitelijke uitrusting leidt dan weer tot het ontevredener zijn over de opbrengst van zijn maatschappelijke positie.

Gevoelens van maatschappelijke doelloosheid bleken niet of nauwelijks samen te hangen met een gering niveau van opleiding of (in 1970) sociaal-economische status of maatschappelijke kennis, zeker niet wanneer de samenhang via 'derde' variabelen wordt buitengesloten (door middel van partiële correlaties). Wel kon in beide jaren een rechtstreekse samenhang

tussen doelloosheidsgevoelens en misantropie worden vastgesteld.

Gevoelens van maatschappelijke normloosheid tenslotte bleken, tegen de verwachting in, in geen van beide jaren samenhang te vertonen met niveau van opleiding (of, in 1970, met kennis of status) en alleen in 1970 met misantropie. Deze samenhang bleek overigens tot stand te zijn gekomen via 'achievement'-machteloosheid. Door toepassing van partiële correlaties kon worden geconstateerd dat normloosheidsgevoelens op zichzelf (zonder de invloed van 'derde' variabelen) eigenlijk samenhangen met een relatief hoog niveau van opleiding.

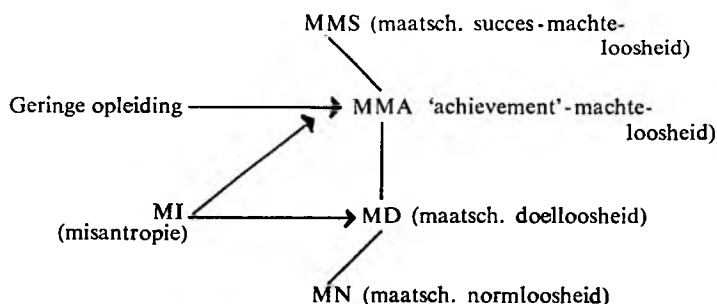
Wanneer we het voorgaande samenvatten, kunnen we concluderen dat vooral bij personen met weinig opleiding of met sociaal wantrouwen het gevoel ontstaat, zelf weinig invloed op de maatschappelijke positie te kunnen uitoefenen, en vooral bij personen met sociaal wantrouwen het gevoel van een tekort aan algemeen erkende waarden in het maatschappelijk verkeer. Gevoelens van onduidelijkheid van de maatschappelijke spelregels daarentegen lijken minder aan dergelijke achtergronden te zijn gebonden, maar eerder een algemene kwaal te zijn geworden, waar ook vele personen met een goede opleiding over klagen. Van de drie desbetreffende beweringen in het onderzoek van 1974 werden er door 80% van onze ondervraagden minstens twee in negatieve zin beaamd.

Wat betreft de samenhangen tussen verschillende componenten van maatschappelijke machteloosheid bleek in beide jaren, overeenkomstig de verwachting, in de eerste plaats dat de beide versies van machteloosheidsgevoelens met elkaar samenhangen. In de tweede plaats vertoont ook het drietal: doelloosheid, normloosheid en 'achievement'-machteloosheid onderlinge positieve samenhang. Wanneer echter gelet wordt op het rechtstreeks zijn van deze samenhangen, blijkt in 1974 normloosheid slechts via doelloosheid met 'achievement'-machteloosheid samen te hangen.

De in 1970, tegen de verwachting in, geconstateerde samenhang van succes-machteloosheid met normloosheids- en doelloosheidsgevoelens, bleek slechts met normloosheidsgevoelens rechtstreeks van aard te zijn, en in 1974 zelfs weer geheel verdwenen te zijn.

Alles bijeen genomen blijkt dat we voor beide jaren een keten kunnen constateren van rechtstreekse samenhangen van normloosheid, via doelloosheid, via 'achievement'-machteloosheid tot succes-machteloosheid en/of omgekeerd. Tezamen met de eerder besproken achtergronden kan dit beschreven worden zoals in onderstaand diagram. Elke verbindingslijn daarin representeert een partiële correlatiecoëfficiënt tussen .15 en .30 in beide jaren.

Diagram 1. Achtergronden en onderlinge samenhangen van componenten van maatschappelijke vervreemding in 1970 en 1974

c. Gevolgen van maatschappelijke vervreemding

Het is ons in de verschillende onderzoeken niet gelukt, bevredigende meet-instrumenten te ontwikkelen voor de vervreemding als zodanig. Het is kennelijk gemakkelijker, duidelijke uitspraken te formuleren omtrent bepaalde tekortkomingen die men in zijn maatschappelijke (of andere) rol kan ervaren, dan omtrent de desinteresse die men (ten gevolge daarvan) voor die rol heeft. Waarschijnlijk heeft de moeilijke definieerbaarheid van iemands feitelijke rol in de maatschappij daar mee te maken. Dat geldt tevens voor vele andere rollen in andere sociale systemen.

Desondanks is het mogelijk om eventuele gevolgen van vervreemding na te gaan, indien inderdaad de componenten van die vervreemding via de vervreemding zelf leiden tot meer uiterlijk waarneembare gedragingen, zoals een verminderde maatschappelijke participatie. Het minder deelnemen aan het maatschappelijke leven door de vervreemde dan anderen is overigens slechts een van de mogelijke gevolgen. Zowel vanuit de sociologie (Merton) als vanuit de psychologie (Maier) werd ons gewezen op een stelsel van mogelijke gedragsalternatieven in geval van een verminderde aantrekkelijkheid van een bepaald (rol)gedrag (Merton, blz. 140-156, 176-192; Maier, blz. 123-129). Zoals al eerder opgemerkt, bestaat er behalve het zich terugtrekken uit actief rolgedrag ook de mogelijkheid te proberen de rol te wijzigen (innovatie) of zelfs het sociale systeem waar die rol deel van uitmaakt fundamenteel te wijzigen (rebellie); met name deze laatste reactie vindt vaak plaats in samenwerking met lotgenoten. Tenslotte is er nog de mogelijkheid van ritualisme, waarbij men uiterlijk de oorspronkelijk opgelegde rol blijft vervullen zonder enthousiasme.

Afgezien van deze laatste mogelijkheid, die moeilijk is te onderscheiden

van overtuigd conformisme, zijn de overige gedragsreacties op vervreemding min of meer duidelijk waarneembaar.

In het onderzoek van 1970 hebben wij ons beperkt tot het zogenaamde 'retreatisme', het weinig deelnemen aan het maatschappelijke leven, in de vorm van vak-, stands- en beroepsverenigingen en het verenigingsleven in het algemeen, met name bestuursfuncties daarin. Het gewone lidmaatschap van een vereniging is minder geschikt als indicator van maatschappelijke participatie, omdat dit ook een vorm van isolatie kan betekenen.

In het onderzoek van 1974 bestaan daarnaast mogelijkheden om iets van de alternatieve activiteiten te meten die een reactie kunnen zijn op verminderde aantrekkelijkheid van de rol als burger in de maatschappij. In dit onderzoek is de deelneming aan een tiental onconventionele activiteiten vastgelegd. Bovendien is meer gedetailleerd dan in 1970 de mate van activiteit in het verenigingsleven gemeten. We zullen nu gaan zien in hoeverre de verschillende componenten van maatschappelijke vervreemding samenhangen met diverse soorten van activiteiten of met passiviteit in het maatschappelijk leven.

Evenals in 1970 blijkt ook in 1974 geen van de vervreemdingscomponenten samenhang te vertonen met het lidmaatschap van vak-, stands- en beroepsverenigingen. Evenzo blijkt in beide jaren het lidmaatschap van verenigingen wel gepaard te gaan met geringere machteloosheid, maar geen samenhang te vertonen met normloosheid of doelloosheid.

'Achievement'-machteloosheid blijkt in beide jaren vooral minder voor te komen bij zeer actief verenigingslidmaatschap. In 1974 konden we constateren dat dit vooral geldt voor bepaalde soorten verenigingen, namelijk politieke partijen, kerkelijke en liefdadigheidsverenigingen en toneel- en muziekverenigingen. Ten aanzien van andere culturele verenigingen en sportverenigingen gold in 1974 meer een samenhang van het niet zo actieve lidmaatschap met geringe 'achievement'-machteloosheid (maar mogelijk betekent 'niet actief' bij deze verenigingen dat men geen speler is, doch juist bestuurder). Ook succes-machteloosheid (ontevredenheid met maatschappelijke positie) vertoonde in beide jaren enige samenhang met minder actief lidmaatschap.

Het bleek verder dat bij de uitschakeling van de invloed van 'achievement'-machteloosheid de succes-machteloosheid op zichzelf niet met geringe maatschappelijke participatie samenhangt. In het onderzoek van 1974 bleek voorts dat wanneer de invloed van het niveau van opleiding werd buitengesloten (door het berekenen van partiële correlaties), ook 'achievement'-machteloosheid niet meer samenhangt met geringe participatie. Dit

opleidingsniveau bleef zelf wel rechtstreeks samenhangen met geringe participatie. De samenhang van 'achievement'-machteleosheid met geringe deelneming aan het verenigingsleven blijkt in dit onderzoek dus in wezen toe te schrijven te zijn aan het met beide samenhangende niveau van opleiding.

Interessant is in dit verband nog dat de z.g. 'drop-outs', degenen die hun laatstgenoten opleiding voortijdig hebben afgebroken, in tegenstelling tot degenen die deze hebben voltooid of nog studeren, weinig last hebben van gevoelens van 'achievement'-machteleosheid en ook meer deelnemen aan het verenigingsleven. Hiervoor lijken diverse interpretaties mogelijk.

In het onderzoek van 1974 is voorts, zoals eerder opgemerkt, ook de samenhang van de diverse componenten van maatschappelijke vervreemding met een tiental vormen van onconventioneel gedrag nagegaan. Deze activiteiten zijn vormen van protest tegen maatschappelijke en/of politieke verschijnselen. Sommige daarvan zijn pas de laatste jaren enigermate in zwang gekomen, zoals boycot-acties (tegen Angola-koffie, Outspan-sinaas-appelen, enzovoort) en bezettingen (denk aan de zeer bekend geworden Enka-bezetting). Andere zijn al langer bekend, zoals demonstraties (met vergunning) en het schilderen van leuzen op muren e.d. Zij verschillen ook onderling in de mate van geweld die er bij wordt toegepast, zoals enerzijds het zeer vreedzame indienen van verzoekschriften en anderzijds het blokkeren van het verkeer. Er blijkt nu dat normloosheidsgevoelens wederom geen samenhang vertonen met het 'wel eens deelgenomen hebben' aan deze verschillende soorten van acties. Hetzelfde geldt voor succes-machteleosheid. 'Achievement'-machteleosheid daarentegen vertoont er wel samenhang mee, maar een negatieve samenhang. Niet degenen die vinden dat ze te weinig invloed hebben, doen pogingen om de situatie te veranderen om daardoor hun machtspositie te verbeteren, maar juist degenen die de invloed van hun eigen inspanning wat hoger aanslaan, doen het meest aan dergelijke acties mee. Dit geldt echter hoofdzakelijk voor verzoekschriften, boycot-acties en demonstraties met vergunning. De zich minder machteleos voelende personen staan weliswaar vrij positief tegenover het eventueel meedoen aan bezettingen en leuzen schilderen, maar hebben daar in feite niet meer dan anderen aan meegedaan.

Ook doelloosheidsgevoelens hangen negatief samen met het meedoen aan een aantal alternatieve actiemiddelen. Niet degenen die het meest van mening zijn dat er in onze maatschappij gebrek is aan algemeen erkende waarden, pogen via deze actiemiddelen het een en ander te veranderen, maar juist degenen die deze waarden voldoende aanwezig achten, grijpen het meest naar alternatieve actiemiddelen om de maatschappij te verbete-

ren. Zij bedienen zich niet alleen vaker van verzoekschriften, boycot-acties en demonstraties, maar ook van bezettingen, schilderen van leuzen en blokkeren van het verkeer.

Het lijkt er dus op dat het zelfvertrouwen (geringe machteloosheid) slechts leidt tot meer gebruik van vrij populaire actiemiddelen, terwijl enig idealisme (geringe doelloosheid) ook tot wat minder gebruikelijke activiteiten stimuleert. In ieder geval leidt geen der componenten van maatschappelijke vervreemding tot extra activiteiten om de situatie te veranderen, maar eerder juist tot het zich onthouden daarvan.

III. Vervreemding van de politiek en in het bijzonder van de verkiezingen

Het is van belang, onderscheid te maken tussen een samenleving of maatschappij en het politieke systeem van die maatschappij. Terwijl een maatschappij een sociaal systeem is waarin de interactie van een autonome groepering van personen plaatsvindt, is het politieke systeem het maatschappelijke subsysteem waarin de door gezag gesanctioneerde coördinatie van activiteiten van de leden van een maatschappij plaatsvindt. Het politieke systeem kent vervolgens weer eigen subsystemen, zoals het electorale systeem waarin de burgers door middel van verkiezingen kunnen participeren in het politiek gezag.

In de nu volgende paragraaf zullen we ingaan op de componenten van politieke en electorale vervreemding, dus op die tekort-ervaringen van de burger in zijn politieke en electorale rol die zijn belangstelling ervoor doen verminderen. In de daarop volgende paragraaf komen de verdere achtergronden daarvan aan de orde. Ten dele kunnen deze liggen in de fricties tussen de persoon en zijn maatschappelijke rol in het algemeen. Tenslotte wordt weer nagegaan wat de mogelijke en feitelijke uitingsvormen van politieke en electorale vervreemding zijn in het gedrag van de persoon. Behalve op het stemgedrag zal daarbij ook worden gelet op andere vormen van politieke (non-)participatie.

a. Componenten; waaruit bestaat politieke en electorale vervreemding?

In de literatuur worden velerlei mogelijke en feitelijke verschijnselen vermeld, die bij de burger of kiezer gevoelens van machteloosheid, doelloosheid of normloosheid ten aanzien van zijn politieke of electorale rol kunnen oproepen.

Gegeven de politieke rol van de gewone burger bestaat een eventueel

gevoel van machteloosheid van deze burger uit een subjectief bepaalde, negatieve balans van zijn plichten (kosten) als burger en de politieke opbrengst (baten) daarvan. Hij verwacht door zich als burger te gedragen, met andere woorden: door het betalen van belasting, het gehoorzamen aan overheidsinstanties en het nakomen van andere verplichtingen, een politiek resultaat dat tegemoet komt aan zijn belangen en waarden. Dit resultaat kan hem min of meer tegenvallen.

Wat de electorale rol betreft bestaat machteloosheid uit tekort-ervaringen ten aanzien van het stemmen. Deze zijn mogelijk op verschillende plaatsen in een keten van middel-doel-relaties, vanaf het stemmen tot en met de politieke 'output'. In eerste instantie gaat het om de samenstelling van het parlement, vervolgens om de bepaling van de politieke hoofdlijnen in het regeringsbeleid, en tenslotte om de merkbare resultaten daarvan.

Terwijl electorale machteloosheid, wat de laatste fase van de invloed betreft, weer uit de ontevredenheid met de politieke 'output' bestaat (succes-machteloosheid), gaat het bij de eerdere fasen om de ontevredenheid over de eigen invloed daarop ('achievement'-machteloosheid).

In de fase van de samenstelling van het parlement kan vooral een lid van een minderheidsgroepering zich het slachtoffer voelen van het meerderheidsbeginsel, terwijl meer in het algemeen ook de kijk van de kiezer op de kwaliteit en de betrouwbaarheid van de gekozenen tot gevoelens van machteloosheid aanleiding kan zijn. Wanneer we langs de keten verdergaan naar de invloed van het parlement op de regering, zijn wederom teleurstellingen mogelijk aangaande de macht van de kiezer. Het parlement is maar zeer bescheiden betrokken bij de samenstelling van de regering en heeft ook maar zeer beperkte macht en mogelijkheden tot beïnvloeding van het regeringsbeleid, dat in de loop der tijden zeer gecompliceerd is geworden.

Dan zijn we toe aan de laatste schakel van de invloedsketen, die van de omzetting van het politieke beleid in merkbare resultaten. In principe kan de burger bij ontevredenheid daarover na vier jaar een alternatieve regering mee in het zadel helpen, maar als dit niet tot veel verandering leidt, hetgeen vaak het geval is, kan het vertrouwen in de nuttigheid van regeringen in het algemeen worden aangetast. Wederom gevoelens van machteloosheid, in dit geval succes-machteloosheid.

Gevoelens van doelloosheid ontstaan vooral door onduidelijkheid van de politiek. Er is betrekkelijk weinig communicatie tussen parlement en publiek. Bovendien is het moeilijk om zodanige informatie te verzamelen dat men zich een goed beeld kan vormen van de soms ingewikkelde beleidsproblematiek. Soms ook zijn de politieke verschillen tussen de partijen niet duidelijk. De bestaande verschillen worden daarbij nog versluierd

door technisch jargon zowel als verouderde ideologische credo's. Al deze mogelijkheden van onduidelijkheid van de politiek kunnen er oorzaak van zijn dat men niet weet waar het eigenlijk om gaat.

Naast deze cognitieve doelloosheid komt ook evaluatieve doelloosheid voor, omdat men het belang van de politiek of de verkiezingen niet hoog aanslaat. Wat betreft de verkiezingen kan daar nog bijkomen dat men de eigen invloed op de politiek niet van belang acht, omdat men uit traditie van mening is dat men daar niets mee te maken heeft. Een andere mogelijkheid is dat men zonder invloed reeds tevreden is. Tenslotte kan het zijn dat alle alternatieven die de partijen te bieden hebben, even (on)aantrekkelijk zijn, de zogenaamde situatie van 'cross-pressures'.

Dan rest ons nog de politieke en electorale normloosheid, het volgens de burger of de kiezer ontbreken, onduidelijk of onaanvaardbaar zijn van bepaalde spelregels voor het vervullen van zijn rol. We kunnen daarbij denken aan onduidelijkheid van stembiljetten en van andere politieke invloedskanalen en aan de gecompliceerdheid van onze wetgeving. Nog belangrijker dan deze cognitieve normloosheid lijkt de evaluatieve normloosheid te zijn, het verwerpen van bepaalde procedures omdat zij het doel onvoldoende bereikbaar maken. Men kan het gevoel hebben dat de politieke spelregels oneerlijk zijn, de één meer bevoordelen dan de ander.

Met name betreffende electorale procedures, kan men problemen hebben met het vigerende kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging, of elders juist met het districtenstelsel, met de termijn van vier jaar tussen de verkiezingen of met het veel-partijen-stelsel. Betrekkelijk nieuwe twistpunten zijn de eventuele rechtstreekse verkiezing van een minister-president en het wel of niet afsluiten van stembusakkoorden. Even vooruitlopend op het politieke gedrag, moet in dit verband gezegd worden dat dergelijke procedurele problemen weliswaar tot een zekere vervreemding ten opzichte van het bestaande electorale systeem kunnen leiden, maar behalve het niet-stemmen, juist ook het innovatief stemmen als zichtbaar gevolg kunnen hebben (D'66).

In 1970 waren wij zeker niet de eersten die probeerden greep te krijgen op deze verschillende soorten van tekort-ervaringen van de burger. Grote bekendheid en navolging heeft de 'political efficacy'-schaal gekregen, ontwikkeld door Campbell en anderen in het Survey Research Center in Michigan. Een andere 'classic' op dit gebied is de schaal voor 'subjective political competence', geïntroduceerd door Almond en Verba (blz. 187). Hoewel hierdoor veel onderzoek werd gestimuleerd en meer kijk op deze materie kon worden verkregen, achten wij sommige andere meetinstrumenten-

ten toch ook belangrijk vanwege hun grotere conceptuele zuiverheid, zoals enkele van Di Palma's schalen (blz. 263). Op de resultaten van de vele onderzoeken komen we zo dadelijk terug.

Voor alle duidelijkheid sluiten we deze paragraaf weer af met de invulling van ons negenvoudig schema van vervreemdingscomponenten, nu ten aanzien van politieke en electorale vervreemding (schema 5).

Schema 5. Mogelijke tekort-ervaringen van de burger ten aanzien van de politiek en de verkiezingen ofwel componenten van vervreemding van de politieke en electorale rol

	<i>'Objectief'</i>	<i>Cognitief</i>	<i>Evaluatief</i>
Machteloosheid	Te weinig invloed op de politiek, te weinig politiek resultaat	Onduidelijkheid van deze mogelijkheden of resultaten	Verwerpen van deze mogelijkheden of resultaten
Normeloosheid	Ontbreken van voldoende spelregels in de politiek of de verkiezingen	Onduidelijkheid der spelregels	Verwerpen van bestaande procedures
Doelloosheid	Ontbreken van doelstellingen aan politiek of verkiezingen	Onduidelijkheid van politiek of verkiezingen	Politiek niet van belang, invloed daarop niet van belang

Enige opmerkingen over de inhoud van dit schema dienen nog wel te worden gemaakt. Zogenaamde 'objectieve' normeloosheid of doelloosheid zal zelden voorkomen. Alleen de zeer slecht geïnformeerde burger kan het idee hebben dat doelstellingen ontbreken aan het politieke bedrijf of de verkiezingen. Deze twee tekort-ervaringen staan hier slechts als theoretische mogelijkheden vermeld, voortvloeiend uit het invullen van het schema. Voorts zij er op gewezen dat het verwerpen van mogelijkheden (evaluatieve machteloosheid) betrekking heeft op bepaalde (bijv. immoreel geachte) middelen van politieke invloed of opbrengst. Het niet van belang achten van invloed (evaluatieve doelloosheid) betreft het afzien van invloed van welke aard dan ook.

Tenslotte merken wij op dat onze poging om een aantal belangrijke politieke en electorale tekort-ervaringen te meten, op dezelfde wijze plaatsvond als eerder vermeld ten aanzien van de componenten van maatschappelijke vervreemding. Voor details zij men weer verwezen naar bijlage 1.

In ons onderzoek van 1974 is de aandacht meer gericht geweest op politieke in plaats van zuiver electorale vervreemdingscomponenten. Dit heeft uiteraard zijn gevolgen voor de vergelijkbaarheid van beide onderzoeken.

b. Achtergronden

1. De samenhang met maatschappelijke vervreemding

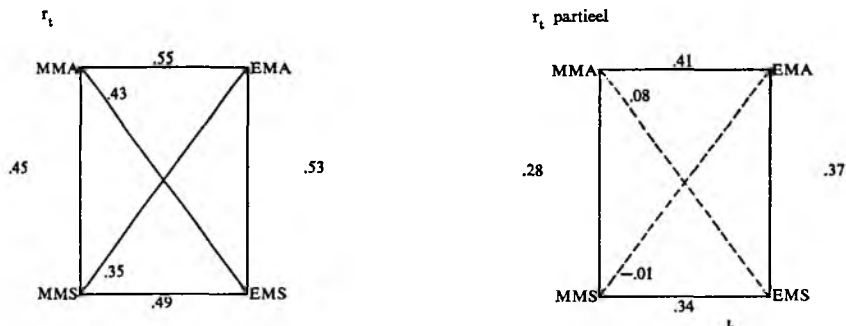
Na analyse van de desbetreffende literatuur, werd daaraan de hypothese ontleend dat maatschappelijke 'achievement'-machtelooheid kan leiden tot politieke en electorale 'achievement'-machtelooheid, en een analoge hypothese aangaande succes-machtelooheid. Met andere woorden: gevoelens van een tekort aan invloed en ontplooiingskansen in de maatschappij kunnen leiden tot gevoelens van onmondigheid en gebrek aan inspraak als kiezer en burger, en ontevredenheid over de maatschappelijke positie en de opbrengsten daarvan kan leiden tot ontevredenheid met het regeringsbeleid.

Deze veronderstellingen zijn niet alleen gegrond op onderzoeken elders, maar zijn ook begrijpelijk vanwege de vaak onontwarbare kluwen van de 'staatschappij' (term van Thoenes), waardoor maatschappelijke onlustgevoelens gemakkelijk worden geprojecteerd op de politiek. Bovendien zijn deze verwachte relaties logisch, inzoverre politiek en verkiezingen subsystemen van deze maatschappij vormen.

Bij de toetsing van deze beide hypothesen is het goed om tevens te bedenken dat er, behalve de betreffende verticale verbindingen, ook horizontale verbindingen kunnen worden verwacht, namelijk tussen 'achievement'- en succes-machtelooheid ten aanzien van de maatschappij, en evenzeer tussen deze beide vormen van machtelooheid ten aanzien van de politiek. De eerste van deze horizontale verbindingen is reeds in het voorgaande aangetoond; de tweede mag worden verondersteld, omdat ook in de politiek een positief geacht resultaat vertrouwen kan geven in de aangevende pogingen tot eigen invloed (zie ook Gamson, blz. 51).

In 1970 bleek inderdaad dat electorale machtelooheid van een bepaalde soort ('achievement'-, respectievelijk succes-machtelooheid) samenhang met maatschappelijke machtelooheidsgevoelens van dezelfde soort. Ook de beide vormen van electorale machtelooheid hingen met elkaar samen, evenals beide vormen van maatschappelijke machtelooheid. Als gevolg van deze samenhangen ontstond ook samenhang tussen electorale machtelooheid van een bepaalde soort met maatschappelijke machtelooheid van de andere soort. Deze kruisverbindingen (zie diagram 2) verdwenen door toepassing van partiële correlaties.

Diagram 2. Samenhang tussen machteloosheidsschalen in 1970

In 1974 zijn, zoals uit bijlage 1 blijkt, ten dele andere meetinstrumenten gebruikt. De MMA-schaal (maatschappelijke 'achievement'-machteloosheid) moest worden gehalveerd, zonder dat de betekenis daarvan inhoudelijk duidelijk anders werd. De EMA-schaal veranderde evenmin duidelijk van inhoud, hoewel er grotendeels met andere items dan in 1970 moest worden gewerkt. Hetzelfde geldt voor de MMS-schaal (maatschappelijke succes-machteloosheid); deze had en hield een materieel en financieel accent. De EMS-schaal tenslotte (electorale succes-machteloosheid) veranderde duidelijk van inhoud. Had zij in 1970 betrekking op het financiële overheidsbeleid naast het nut van regeringen in het algemeen, in 1974 betrof zij naast dit nut-aspect het vertrouwen dat in het beleid van de regering kan worden gesteld.

In die situatie is het zeer wel mogelijk dat met name de samenhangen van deze laatste schaal met de overige drie veranderden. In feite bleken de samenhangen als volgt te zijn.

Diagram 3. Samenhangen tussen machteloosheidsschalen in 1974

Het belangrijkste verschil van de samenhangen in 1974 met die in 1970 is het ontbreken van samenhang tussen maatschappelijke en electorale succes-machteloosheid (MMS en EMS). Dit is overeenkomstig de verwachting; kennelijk was het financiële element in beide schalen in 1970 een belangrijk bindmiddel tussen beide. Ontevredenheid over de persoonlijke financiële situatie leidt dus wel tot het verwijt aan het adres van de overheid dat zij een verkeerd financieel beleid voert (1970), maar niet tot de mening dat het beleid van de regering geen vertrouwen waard is (1974).

De samenhang tussen electorale 'achievement'- en succes-machteloosheid valt, ondanks de inhoudelijke wijziging van de EMS-schaal, ook in 1974 te constateren. Wij kunnen dit zo interpreteren, dat zowel een verdenking van onbetrouwbaarheid als van financieel wanbeleid ten aanzien van de regering, de mening doet postvatten dat men weinig invloed heeft op parlement en regering. Daarbij moet wel bedacht worden dat beide verdenkingen niet op zichzelf zijn gemeten, maar als onderdelen van een schaal waarin tevens twijfel aan het nut van het overheidsbeleid in het algemeen is vervat.

Er zijn aanwijzingen dat dit laatste punt het beslissende aspect in het geheel is.

De replicatie van het onderzoek naar de samenhang tussen de vier hier in het geding zijnde variabelen leidt ons tot de volgende conclusies. Ontevredenheid over de persoonlijke maatschappelijke positie (MMS) verklaart ten dele de ontevredenheid met het overheidsbeleid (EMS, 1970) zonder het vertrouwen in het nut en de onkreukbaarheid van onze regeringen in het geding te brengen (EMS, 1974). Wanneer echter dit vertrouwen hoe dan ook betrekkelijk gering is, ondermijnt dit ten dele het geloof in de eigen invloed op de volksvertegenwoordiging.

Tenslotte stellen we vast dat dit geringe geloof in eigen electorale invloed ook vermindert door de ervaring van een tekort aan eigen invloed in de maatschappij.

Aangezien geen hypothesen aan de literatuur konden worden ontleend inzake eventuele samenhangen tussen de overige electorale aliënatiecomponenten enerzijds en de maatschappelijke anderzijds, gaan wij over tot de bestudering van de verdere achtergronden van electorale en politieke vreemding.

2. Overige achtergronden

Vervolgens zal een aantal hypothesen worden geverifieerd omtrent de achtergronden van electorale en politieke machteloosheid. Zoals we in het eerste deel van deze paragraaf hebben gezien, vormt maatschappelijke

machteloosheid een van die achtergronden. Daarnaast wordt echter ook invloed verondersteld vanuit sociaal-economische status en/of niveau van opleiding en misantropie, dezelfde variabelen die in paragraaf II besproken zijn als achtergronden van maatschappelijke machteloosheid. De veronderstelling is nu dat deze variabelen via maatschappelijke machteloosheid ook electorale en politieke machteloosheid beïnvloeden.

We kunnen daar kort en duidelijk over zijn: deze hypothese werd in 1970 en opnieuw in 1974 bevestigd. In eerste instantie hangen de beide electorale machteloosheidsgevoelens ('achievement'- en succes-machteloosheid, ofwel gebrek aan invloed en aan resultaat) samen met misantropie, gering niveau van onderwijs en (alleen in 1970 gemeten) geringe sociaal-economische status. Daarbij is één uitzondering, namelijk dat in 1974 een gering opleidingsniveau niet of hoogstens negatief samenhangt met electorale succes-machteloosheid.

Na toepassing van partiële correlaties ter controle van de mogelijkheid van indirecte samenhang via maatschappelijke machteloosheid, verminderen echter alle bovengenoemde samenhangen tot een onbetekenend niveau. Op de keper beschouwd, is de situatie eenvoudigweg zo dat een gering niveau van opleiding en een misantropische attitude in beide jaren via maatschappelijke 'achievement'-machteloosheid invloed hebben op electorale 'achievement'-machteloosheid. De in 1970 daarnaast nog geconstateerde min of meer rechtstreekse relatie van misantropie met electorale succesmachteloosheid, was in 1974 niet meer te constateren. In het algemeen blijkt in dit verband dus het tweede onderzoek de resultaten van het eerste te bevestigen, op één uitzondering na.

Vervolgens komen we bij de achtergronden van electorale doelloosheid. Op grond van de literatuur kon verwacht worden dat het onbelangrijk achten van parlement en partijstelsel vooral zal voorkomen bij jongeren, en dus bij ongehuwden en geografisch mobiele personen, en voorts met name bij vrouwen met kleine kinderen. Naast deze kenmerken van de levens- of gezinsfase zouden ook een geringe sociaal-economische status, een gering niveau van opleiding en geringe politieke interesse van de ouders tot deze evaluatieve electorale doelloosheid (EDE) bijdragen. Onduidelijkheid van de politiek zou vooral moeten worden ervaren door personen met een geringe sociaal-economische status of een gering niveau van opleiding. Bovendien werd deze cognitieve electorale doelloosheid (EDK) met name aanwezig geacht bij personen woonachtig op het platteland.

Een aantal van deze hypothesen bleek in 1970 juist te zijn. Status en opleiding vertoonden beide hun verwachte invloed op de beide vormen

van electorale doelloosheid, onafhankelijk van variabelen als leeftijd en geslacht. Ook de samenhang van geringe urbanisatiegraad (woonplaats met minder dan 30.000 inwoners in bebouwde kom en geen forensenplaats) met EDK kon worden aangetoond. Daarentegen bleek geringe politieke interesse van de ouders niet duidelijk, en dan nog slechts via de sociaal-economische status, te leiden tot het onbelangrijk vinden van de politiek. Interessant is voorts de constatering dat vrouwen met een of meer kleine kinderen (beneden de 5 jaar) het parlement en het partijstelsel niet zozeer onbelangrijk vinden, maar wel iets meer moeite hebben met het begrijpen van de politiek dan andere gehuwde vrouwen. Tenslotte bleek dat jongeren (21-35 jaar) een hogere mate van EDE vertoonden dan anderen.

Met name het niet hebben kunnen bevestigen van een aantal verwachte samenhangen met het onbelangrijk vinden van parlement en partijstelsel, deed ons vermoeden dat niet zozeer de belangrijkheid van dergelijke instellingen op zichzelf in het geding is, wanneer bijvoorbeeld jongeren minder naar de stembus blijken te gaan dan ouderen, maar wellicht meer de relatieve betekenis van het stemmen. Het doel van het stemmen is voor velen wellicht niet gewichtig genoeg in vergelijking met andere zaken die de aandacht vragen. In het onderzoek van 1974 deed zich de mogelijkheid voor om deze hypothese te toetsen. In plaats van de oorspronkelijke EDE-schaal waren er nu twee andere instrumenten beschikbaar, namelijk een score op basis van de vraag naar de invloed (dus niet de nuttigheid) van het regeringsbeleid op het dagelijks leven van de respondent, en een score op basis van twee vragen naar de relatieve betekenis van de mate van democratie in ons land, respectievelijk het vergroten van de politieke inspraak van de burgers, in series van een aantal maatschappelijke, respectievelijk politieke waarden.

De eerste score (invloed van beleid op dagelijks leven) is te zien als de betekenis van de politiek op zichzelf voor de respondent, of het ontbreken daarvan (absolute evaluatieve politieke doelloosheid, PDEA), terwijl de tweede score uiteraard meer de relatieve betekenis weergeeft van het electorale systeem en andere politiek-democratische vormen (relatieve evaluatieve doelloosheid van de democratie, DDER).

Evenals in 1970 bleek ook in 1974 een gering niveau van opleiding, onafhankelijk van andere variabelen, zowel samen te gaan met het moeilijker te begrijpen vinden van de politiek als met het onbelangrijk vinden van parlement, respectievelijk overheidsbeleid (EDE in 1970; PDEA in 1974). De samenhang in 1974 van een gering opleidingsniveau met DDER (relatieve onbelangrijkheid van democratie) bleek niet rechtstreeks van aard te zijn, maar te verlopen via EDK. Slechts doordat minder opgeleiden politiek

moeilijker te begrijpen vinden, vinden zij democratie ook minder belangrijk dan beter opgeleiden.

Terwijl de samenhang van gering opleidingsniveau met het onduidelijk vinden van de politiek iets sterker lijkt te worden in de loop van vier jaar (partiële r , gestegen van .22 naar .34), is het omgekeerde het geval bij de betekenis van het wonen op het platteland voor het onduidelijk vinden van de politiek (daling van .17 naar .13). Invloed van geringe politieke interesse van de ouders op vormen van politieke of electorale doelloosheidsgevoelens, bleek in 1974 geheel afwezig te zijn, ook via andere variabelen.

De in 1970 verrassende bevinding dat vrouwen met kleine kinderen (handenbinders) iets vaker dan andere gehuwde vrouwen de politiek onbegrijpelijk vinden, werd door de gegevens van vier jaar later bevestigd. De hypothese dat deze vrouwen op een of andere manier politiek minder belangrijk zouden vinden, werd ook in 1974 niet bewaarheid.

Een nieuwe verrassing wachtte ons in 1974. Vier jaar eerder bleek niets van het veronderstelde verband tussen jeugdige leeftijd en het onbelangrijk vinden van parlement en partijstelsel. De vervolgens opgestelde hypothese dat jongeren wellicht wel de politiek relatief weinig belangrijk zouden vinden, werd door de gegevens van 1974 gelogenstraft. Jongeren blijken althans democratie en inspraak belangrijker te vinden, in vergelijking met andere maatschappelijke en politieke waarden, dan ouderen. De absolute waardering van politiek, nu in termen van de invloed van politiek op het dagelijks leven (PDEA), bleek voor jongeren en ouderen nog steeds niet uiteen te lopen.

In de gegevens van 1974 deed zich tenslotte in dit verband nog een merkwaardig feit voor. Hoewel jongeren zich niet van ouderen onderscheiden in de mate waarin zij de politiek begrijpelijk achten, blijkt jeugdige leeftijd wel samen te gaan met grotere moeilijkheden op dit gebied wanneer het niveau van opleiding en het al dan niet voltuud hebben van de laatstgenoten opleiding constant worden gehouden. Opleiding compenseert kennelijk onervarenheid.

Ter afsluiting van deze paragraaf zullen we nog nagaan in hoeverre de verschillende componenten van electorale en politieke vervreemding met elkaar samenhangen.

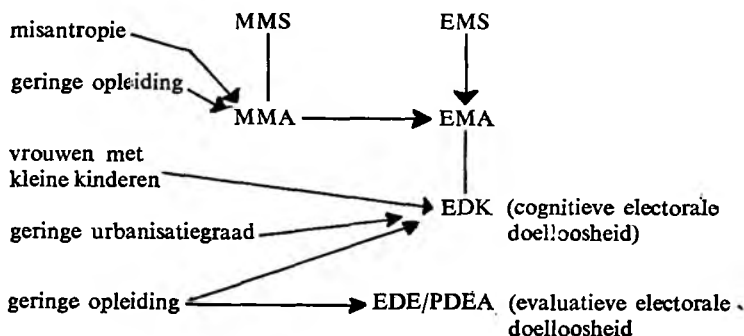
De oorspronkelijke hypothese luidde dat electorale succes-machteloosheid tot electorale 'achievement'-machteloosheid zou leiden (hetgeen inmiddels voor beide jaren bevestigd werd), terwijl deze twee vormen van machteloosheid allebei het minder belangrijk vinden van parlement en partijstelsel (evaluatieve electorale doelloosheid) tot gevolg zouden hebben.

In het onderzoek van 1970 werd ook deze laatste veronderstelling bevestigd.

In het onderzoek van 1974 werd in plaats van de EDE-schaal gewerkt met de twee eerder besproken instrumenten: PDEA (overheidsbeleid geen invloed op dagelijks leven) en DDER (democratie en politieke inspraak betrekkelijk onbelangrijk). Het blijkt nu dat geen van deze beide doelloosheidsvormen samenhang vertoont met de beide machteloosheidsvormen. Een ervaring van een tekort aan politieke inspraak en een geringe dunk van het nut en de betrouwbaarheid van de regering blijken dus geen van beide te leiden tot het onbelangrijk vinden van politieke inspraak of van de regering. Dit wijst er op dat teleurstelling over de werking van het politieke systeem niet gauw tot de conclusie leidt dat het systeem onbelangrijk is. Het is dan echter wel merkwaardig dat iets dergelijks vier jaar eerder wel werd geconstateerd, toen immers de beide vormen van electorale machteloosheid, maar vooral de 'achievement'-versie (gebrek aan inspraak) wél aanleiding gaven tot het gevoel dat parlement en partijstelsel onbelangrijk zijn. Het is echter mogelijk dat men doorgaans het belang van deze instituties voor de democratie niet beseft, terwijl men voor het wegwuiven van de democratie wel degelijk terugschrikt wanneer dit letterlijk wordt voorgehouden.

Voorts bleek in beide jaren een relatie tussen electorale 'achievement'-machteloosheid (gebrek aan inspraak) en het onduidelijk vinden van de politiek. Tenslotte werd in 1974 geconstateerd dat deze onduidelijkheid ook samenhangt met het relatief onbelangrijk vinden van democratie en politieke inspraak (in het eerdere onderzoek kon dit niet worden nagegaan, vanwege het ontbreken van deze laatste variabele). Hoewel deze samenhangen niet onbegrijpelijk zijn, geven we ze echter verder geen aandacht, omdat

Diagram 4

ze niet stoelen op veronderstellingen vooraf. Er zij nog bij vermeld dat het hier, evenals in het voorgaande, gaat om partiële correlaties, dus om samenhangen die niet kunnen worden toegeschreven aan achterliggende of interveniërende 'derde' variabelen (in dit geval andere electorale aliënatie-componenten). Alles bijeengenomen kunnen de in deze paragraaf voor beide jaren geconstateerde samenhangen in een diagram worden weergegeven (diagram 4). Elke verbindingslijn daarin representeert een partiële correlatiecoëfficiënt tussen .15 en .40 in beide jaren.

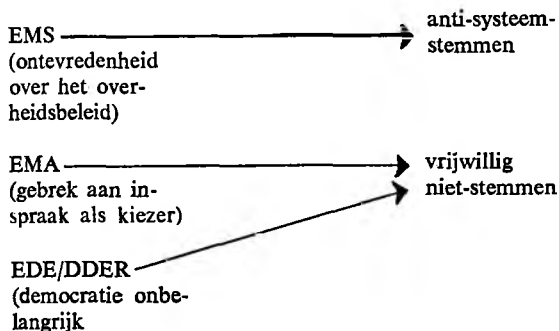
c. Gevolgen

1. Stemgedrag

Uitgangspunt van onze analyse van de samenhang tussen de in het voorgaande onderscheiden componenten van electorale vervreemding en het stemgedrag zijn de op basis van de literatuurstudie opgestelde hypothesen dat alle componenten het stemmen op anti-systeem-partijen bevorderen en dat speciaal electorale doelloosheid en 'achievement'-machteloosheid het vrijwillig niet-stemmen bevorderen.

Wat de eerste hypothese betreft bleek dat zowel in 1970 als in 1974 alleen electorale succes-machteloosheid (ontevredenheid over het overheidsbeleid) positief samenhangt met het stemmen op de door ons als anti-systeem-partijen aangemerkte CPN en PSP. Ten aanzien van het vrijwillig niet-stemmen kon in beide jaren een zeer zwakke samenhang worden vastgesteld met het gevoel van gebrek aan inspraak als kiezer (electorale 'achievement'-machteloosheid). Onafhankelijk daarvan blijkt in 1974 ook ontevredenheid over het overheidsbeleid (succes-machteloosheid) het weg-

Diagram 5. Samenhang van enige aliënatiecomponenten met stemgedrag in 1970 en 1974

blijven van de stembus enigszins te hebben gestimuleerd. Tenslotte ver-
toont in beide jaren ook het weinig belang hechten aan het parlement
(EDE), respectievelijk democratie en politieke inspraak (DDER), een eigen
samenhang met het vrijwillig niet-stemmen.

Opvallend in dit geheel is het ontbreken van samenhang tussen het
moeilijk te begrijpen vinden van de politiek enerzijds en het niet stemmen
of stemmen op de zogenaamde anti-systeem-partijen anderzijds. Weliswaar
gaan degenen die de politiek wat te ingewikkeld vinden in wat kleinere
getale naar de stembus, maar dat blijkt in wezen veroorzaakt te worden
door hiermee samenhangende andere, eerder genoemde gevoelens.

In het algemeen moet geconcludeerd worden dat de beide door ons in
ogenschouw genomen vormen van stemgedrag maar zeer ten dele verklaard
kunnen worden door de diverse tekort-ervaringen ten aanzien van ver-
kiezingen en politiek. Ook het in het tweede onderzoek beschikbare meet-
instrument voor de relatieve waarde van democratie heeft ons niet veel
verder gebracht.

Wel is het zo dat van degenen die tevreden zijn over de inspraak van de
kiezer zowel als over het beleid van de regering in het algemeen, minder
dan 1% stemt op CPN of PSP, terwijl dat ongeveer 8% doet van degenen
die in beide opzichten ontevreden zijn. Evenzo bedragen de percentages
vrijwillige niet-stemmers 10, respectievelijk 27% in deze tegenovergestelde
kiezerskampen (1974). Dan blijft het echter de vraag, waarom zoveel
kiezers naar de stembus gaan, terwijl zij diverse redenen hebben om het
niet te doen; en de complementaire vraag, waarom van degenen die in
allerlei opzichten wel in het systeem geloven, toch een aantal van de
stembus wegblijven. De eerste van deze beide vragen wordt enigszins op-
gehelderd, wanneer we kijken naar de redenen om te gaan stemmen van
degenen die electorale doelloosheid of machteloosheid van enigerlei vorm
ervaren. Dan blijken zij, evenals degenen die vrede hebben met het
systeem, voornamelijk te gaan stemmen uit plichtsbesef als burger of als
partijaanhanger en voor een deel om inspraak te hebben en een keuze te
kunnen maken uit de verschillende partijprogramma's. Trouw aan het
politieke systeem of aan een partij beweegt meer dan de helft van degenen
met meervoudige tekort-ervaringen ten aanzien van het systeem, om toch
naar de stembus te gaan.

De complementaire vraag is, zoals gezegd, waarom anderen, die meer
positieve ervaringen hebben, toch voor een deel wegblijven. Afgezien van
hen die op het moment van stemmen fysiek niet in staat waren om te gaan
stemmen, worden als motieven genoemd: bepaalde problemen ten aanzien
van het electorale systeem die niet in onze meetinstrumenten zijn opgeno-

men, zoals een gebrek aan verschil tussen de partijen, en een aantal motieven die ofwel duiden op nonchalance of op het laten prevaleren van alternatieve dagelijkse bezigheden.

Juist deze laatste categorie van motieven: 'te druk', 'geen tijd' en 'afwezig', verdient nog enig nader onderzoek. Men kan namelijk democratie en politieke inspraak ook relatief erg belangrijk vinden, maar toch op de verkiezingsdag aan concrete alternatieve tijdsbestedingen de voorkeur geven. Dit vereist echter zeer gericht onderzoek van een andere aard dan (alleen) een massa-enquête.

2. Overige vormen van politieke participatie

In het onderzoek van 1974 is, behalve het stemgedrag, ook een aantal andere vormen van participatie gemeten. In de eerste plaats een aantal min of meer conventionele vormen van politieke participatie, zoals het lezen en praten over politiek, het bezoeken van politieke vergaderingen, het contact leggen met politici en overheidsfunctionarissen en het samen met anderen werken aan de oplossing van gemeenschapsproblemen. Al dergelijke activiteiten blijken een (soms aanzienlijke) samenhang te vertonen met het relatief belangrijk vinden van democratie en politieke inspraak (DDER) en met het begrijpen van politiek (EDK). In iets mindere mate ook met tevredenheid over de mogelijkheden tot politieke inspraak (EMA).

Dezelfde samenhangen doen zich voor ten aanzien van het lidmaatschap van een politieke partij. Tenslotte blijken ook de deelnemers aan onconventionele activiteiten zoals demonstraties en bezettingen (voor een volledige opsomming zie hiervóór) democratie relatief belangrijker te vinden en politiek beter te begrijpen dan niet-deelnemers. Zij zijn echter niet duidelijk tevredener of ontevredener dan niet-deelnemers over de mogelijkheden tot politieke inspraak.

Twee belangrijke conclusies kunnen uit dit geheel worden getrokken. In de eerste plaats blijken de diverse componenten van electorale en politieke vervreemding in het algemeen te leiden tot minder deelname aan politieke participatievormen. In de tweede plaats blijken daarbij geen belangrijke verschillen te bestaan tussen de meer conventionele en de zogenaamde alternatieve actiemiddelen.

IV. Besluit

Vervreemding, als mechanisme van mentale ontkoppeling van persoon en sociaal systeem, kan zowel door de persoon als door het systeem positief

of negatief worden ervaren. Als aspect van desintegratie van het systeem zal het negatief worden gezien door vertegenwoordigers van dat systeem. Voor zover deze desintegratie nodig is om aanpassing van het systeem en zijn integratie op de lange duur te bewerkstelligen, kan zij ook door vertegenwoordigers van het systeem positief worden bejegend.

Voor de persoon is vervreemding op zichzelf slechts een afwijzen van, of desinteresse voor een bepaald systeem met een bepaalde verschijningsvorm op grond van bepaalde tekort-ervaringen van die persoon in een rol die hij in dat systeem heeft te vervullen. Hij kan hierdoor in een isolement geraten of juist nieuwe mogelijkheden verwezenlijken. Ontkoppeling van persoon en systeem geeft mogelijkheden tot bestaansverarming of zelfs bestaansbedreiging, maar ook tot alternatieve koppelingen, veranderingen en verrijking.

Uit de voorgaande paragrafen is het duidelijk geworden dat de diverse tekort-ervaringen ten aanzien van de maatschappij en de daardoor geïmpliceerde vervreemding op zichzelf niet leiden tot geringere deelname aan verenigingen en organisaties.

In het politieke vlak bleken er wel samenhangen te bestaan tussen diverse componenten van vervreemding enerzijds en geringe participatie anderzijds. Gevaar voor isolement zal dit niet gauw betekenen. Het afsnijden van een dosis ontplooiingsmogelijkheden kan gecompenseerd worden door andersoortig sociaal bezigzijn. Het gevaar van politieke desintegratie ligt meer voor de hand, te meer omdat bleek dat degenen met tekort-ervaringen inzake de politiek niet alleen minder deelnemen aan conventionele, maar ook aan de onconventionele politieke actievormen (zie ook Heunks, 1976, blz. 119).

De band tussen het politieke systeem en de passieve massa blijkt echter in zoverre intact te zijn gebleven dat zelfs degenen die meervoudige aanleiding hebben tot electorale vervreemding, toch merendeels ter stembus gaan. Zoals we hebben gezien, gebeurt dit bij de meeste kiezers vooral uit plichtsbefef jegens het systeem of een politieke partij.

Bijlage 1. De constructie van de meetinstrumenten

In het bestek van dit artikel kan niet uitvoerig worden ingegaan op de meettechnische kwaliteiten van de gebruikte instrumenten. We zullen ons daarom beperken tot twee zaken, te weten de tekst van de daarbij gehanteerde items in de beide jaren, inclusief de beantwoording daarvan, en de mate van samenhang van deze items in de verschillende schalen (schaal-

baarheidscoëfficiënt 1 van Green). Een en ander wordt gecombineerd in het volgende overzicht.

	Ja/nee	Populariteit in %	
		1970	1974
<i>Maatschappelijke achievement-machteloosheid (MMA)</i>			
1. Als gewoon mens kun je eigenlijk geen invloed uitoefenen op de maatschappij	ja	71	58
2. Om een beter bestaan te bereiken, ben je te veel afhankelijk van geluk	ja	47	47
3. Je bekwaamheden worden in ons land behoorlijk gewaardeerd	nee	36	40
4. De gemiddelde mens kan zelf heel wat doen om zijn levensomstandigheden te verbeteren	nee	14	11
Schaalbaarheid: 1970 item nrs. 1/4; $\bar{x} = .35$			
1974 item nrs. 1/2; $\bar{x} = .30$			

Maatschappelijke succes-machteloosheid (MMS)

1. Over het algemeen word je in onze samenleving rechtvaardig behandeld	nee	29	—
2. Als u nu eens kijkt naar uw financiële omstandigheden, bent u daarover in het geheel genomen zeer tevreden, matig tevreden, of niet tevreden?	niet	12	—
3. Idem, betreffende woonomstandigheden	niet	11	—
4. Is uw maatschappelijke positie de afgelopen drie jaar veel verbeterd, enigszins verbeterd, gelijk gebleven of verslechterd?	versl.	8	—
5. Hoeveel extra geld heeft u (en dit huishouden) per week of per maand nodig om zonder geldzorgen te kunnen leven, niet overdreven, maar behoorlijk?	extra geld nodig	—	34
6. Score op schaal voor tevredenheid over materiële kant van het leven lager dan score voor rechtvaardig geacht niveau (zg. Cantril-ladders van 0 tot 10)	twee of meer p. lager	—	14
Schaalbaarheid: 1970 item nrs. 1/4; $\bar{x} = .24$			
1974 item nrs. 5/6; $\bar{x} = .45$			

Maatschappelijke normloosheid (MN)

1. Het komt te vaak voor dat verschillende instanties elkaar tegenspreken	ja	76	85
2. Je hebt tegenwoordig te maken met te veel regelingen (1974: te veel te maken met ingewikkelde regelingen)	ja	79	80
3. Onze maatschappij is overzichtelijk genoeg om er je weg in te kunnen vinden	nee	43	48
4. Er wordt voldoende voorlichting gegeven over je rechten en plichten in de maatschappij	nee	42	47
Schaalbaarheid: 1970 item nrs. 1/4; $\bar{x} = .32$			
1974 item nrs. 1/3; $\bar{x} = .30$			

	<i>Ja/nee</i>	<i>Populariteit in %</i>	
		<i>1970</i>	<i>1974</i>
<i>Maatschappelijke doelloosheid (MD)</i>			
1. In onze snel veranderende maatschappij weet je vaak niet meer wat het belangrijkste is	ja	68	67
2. Van de vroegere principes die in onze maatschappij golden, is te veel verdwenen	ja	49	55
3. Er is in ons land te veel ondermijnende propaganda	ja	43	42
4. In onze samenleving bestaan er nog echte idealen	nee	20	24
Schaalbaarheid: 1970 item nrs. 1/4; $\bar{x}$ = .25			
1974 item nrs. 1/3; $\bar{x}$ = .25			

Misanthropie (MI)

1. Wanneer je niet goed voor jezelf zorgt, zullen anderen je benadelen	ja	—	62
2. Je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in je omgang met andere mensen	ja	—	57
3. Je kunt de meeste mensen in ons land wel vertrouwen	nee	34	45
4. Als het er op aankomt, zal er niemand voor je opkomen	ja	—	41
Schaalbaarheid: 1974 item nrs. 1/4; $\bar{x}$ = .32			

Electorale 'achievement'-machteloosheid (EMA)

1. Bij de verkiezingen belooft de ene partij nog meer dan de andere, maar er komt te weinig van terecht	ja	79	—
2. Kamerleden letten te veel op het belang van machtige groeperingen in plaats van op het algemeen belang	ja	58	—
3. De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in de stem van mensen zoals ik, niet in onze meningen (1974: de stemmen van de mensen, en niet in hun meningen)	ja	56	49
4. Ik denk niet dat Kamerleden en ministers veel geven om wat mensen zoals ik denken (1974: ik geloof niet dat overheidsfunctionarissen veel...)	ja	54	54
5. Als ze eenmaal gekozen zijn, verliezen Kamerleden vrij gauw het contact met de bevolking	ja	—	64
Schaalbaarheid: 1970 item nrs. 1/4; $\bar{x}$ = .47			
1974 item nrs. 3/5; $\bar{x}$ = .50			

Electorale succes-machteloosheid (EMS)

1. Er is bij de overheid te veel geldverspilling	ja	67	—
2. De belastinggelden worden in ons land over het algemeen goed besteed	nee	38	—
3. Wat de regering ook doet, voor het dagelijks leven heeft het weinig nut	ja	25	—
4. Over het algemeen weten onze regeringen ons land goed te besturen	nee	17	—

	<i>Ja/nee</i>	<i>Populariteit in %</i>	
		1970	1974
5. Hoe vaak vertrouwt u de regering in Den Haag, dat zij de juiste dingen doet? (vrijwel altijd, meestal, soms, vrijwel nooit)	soms/ nooit	—	51
6. Wordt ons land volgens u in het algemeen geregeerd door enkele machtige groepen die alleen op hun eigen belangen letten, of wordt het geregeerd voor het belang van alle mensen?	macht. gr.	—	37
7. Bent u over het algemeen zeer tevreden over wat de Nederlandse regering doet, of min of meer tevreden of nogal ontevreden of erg ontevreden?	nogal/ erg ontevr.	—	25
Schaalbaarheid: 1970 item nrs. 1/4; $\bar{x} = .35$			
1974 item nrs. 5/7; $\bar{x} = .36$			

Electoral evaluatieve doelloosheid (EDE)

1. De programma's van de politieke partijen bestaan voornamelijk uit vage idealen
 2. De politieke partijen zijn eigenlijk in hoofdzaak één pot nat
 3. Ik zou wel iets voelen voor een regering zonder Tweede Kamer
 4. Hoeveel partijen zouden er volgens u moeten zijn?
- Schaalbaarheid: 1970 item nrs. 1/4; $\bar{x} = .32$

ja	59	—
ja	45	—
ja	9	—
0 of 1	3	—

Absolute evaluatieve politieke doelloosheid (PDEA)

1. Wat de regering doet, heeft dat volgens u in het algemeen zeer ingrijpende gevolgen voor uw dagelijks leven, of minder ingrijpende gevolgen, of bijna geen gevolgen voor uw dagelijks leven?

bijna geen	—	32
---------------	---	----

Relatieve evaluatieve doelloosheid van de democratie (DDER)

1. Hier zijn een aantal dingen die volgens sommige mensen in belangrijke mate bepalen hoe tevreden of ontevreden zij zijn met hun leven (op kaartjes: het huis waarin u woont, uw werk (of het werk van uw man), uw hobby's en vrijetijdsbesteding, het respect dat andere mensen voor u hebben, ... de mate van democratie in Nederland; in totaal 10 onderwerpen). Natuurlijk zijn deze allemaal voor ieder van ons op een of andere manier belangrijk, maar welke drie zijn voor u persoonlijk het meest belangrijk?
2. In de politiek is het niet altijd mogelijk alles te bereiken wat men graag zou willen. Op deze kaart staan verschillende dingen die je kunt nastreven. Als u daartussen zou moeten kiezen, welk doel

democr. niet bij belangr. drie	—	85
---	---	----

	Ja/nee	Populariteit in %	
		1970	1974
lijkt u dan het meest wenselijk? Wat zou uw tweede keuze zijn? (Keuze uit: de orde in dit land handhaven, de politieke inspraak van de burgers vergroten, prijsstijgingen tegengaan, de vrijheid van meningsuiting beschermen)	polit. inspr. niet bij belangr. twee	—	61
Schaalbaarheid: 1974 item nrs. 1/2; 1 = .44			

Cognitieve electorale/politieke doelloosheid (EDK)

1. Soms lijken de politiek en de regering zo ingewikkeld, dat iemand als ik eigenlijk niet kan begrijpen waar het over gaat (1974: Soms lijkt de politiek en wat de regering doet zo ingewikkeld dat iemand als ik er eigenlijk niets meer van begrijpt)	ja	69	71
--	----	----	----

Bijlage 2. Enige literatuur

- Almond, G. A., en S. Verba, *The civic culture; political attitudes and democracy in five nations*, Princeton, 1965.
- Banning, W., *Om mens en menselijkheid*, Amsterdam, 1960.
- Beerling, R. F., *Wijsgerig-sociologische verkenningen*, Arnhem, 1964.
- Borkenau, F., *Marx. Auswahl und Einleitung*, Frankfurt/M., 1956.
- Campbell, A., Ph. E. Converse, W. E. Miller en D. E. Stokes, *The American voter*, New York, 1960.
- Durkheim, E., *De la division du travail social*, Parijs, 1932.
- Durkheim, E., *Le suicide*, Parijs, 1967.
- Freyer, H., *Mens en massa in deze tijd*, Utrecht, 1958.
- Gamson, W. A., *Power and discontent*, Homewood, Illinois, 1968.
- Gehlen, A., 'Ueber die Geburt der Freiheit aus der Entfremdung', *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, jrg. 40, nr. 3, 1953, blz. 338-353.
- Gerth, H. H., en C. W. Mills, *From Max Weber, essays in sociology*, New York-Oxford, 1946.
- Geyer, R. F., *Bibliography Alienation*, Amsterdam, 1972.
- Greene, M., 'Alienation within a problematic of substance and subject', *Social Research*, jrg. 33, nr. 3, herfst 1966, blz. 355-374.
- Heunks, F. J., *Aliënatie en stemgedrag*, Tilburg, 1973.
- Heunks, F. J., 'Politieke participatie', in: M. van Schendelen (red.), *Kernthema's van de politicologie*, Meppel, 1976, blz. 98-123.
- Hobart, C. W., en N. Warne, 'On sources of alienation', *Journal of Existentialism*, jrg. 5, nr. 18, 1964, blz. 183-198.
- Horton, J. E., 'The dehumanization of anomie and alienation; a problem in the ideology of sociology', *British Journal of Sociology*, jrg. 15, nr. 4, december 1964, blz. 283-300.
- Junker, J. P., *Entfremdung von der Rolle; ein Nachtrag zu Goffmans Konzept der Rollendistanz*, Bern, 1971.

- Laing, R., *Het verdeelde zelf*, Meppel, 1969.
- Löwith, K., 'Man's self-alienation in the early writings of Marx', *Social Research*, jrg. 21, nr. 2, zomer 1954, blz. 204-230.
- Maier, N. R. F., *Frustration; the study of behaviour without a goal*, New York, 1949.
- Mannheim, K., *Man and society in an age of reconstruction*, New York, 1940.
- McClosky, H., en J. H. Schaar, 'Psychological dimensions of anomie', *American Sociological Review*, jrg. 30, nr. 1, januari 1965, blz. 14-40.
- Marx, K., *Economic and philosophical manuscripts of 1844*, Moskou, 1956.
- Marx, K., en F. Engels, *Die heilige Familie und andere philosophische Frühschriften*, Berlijn, 1953.
- Merton, R. K., *Social theory and social structure*, Glencoe, 1957.
- Mizuchi, E. H., *Success and opportunity; a study of anomie*, Londen, 1964.
- Palma, G. di., 'Disaffection and participation in western democracies; the role of the oppositions', in: A. Lijphart (red.), *Politics in Europe*, Englewood Cliffs, 1969, blz. 255-277.
- Papenheimer, F., *The alienation of modern man; an interpretation based on Marx and Tönnies*, New York, 1959.
- Parsons, T., en E. Shils (red.), *Towards a general theory of action*, New York, 1965.
- Plessner, H., *Das Problem der Öffentlichkeit und die Idee der Entfremdung*, Göttingen, 1960.
- Reimanis, G., 'Childhood experience memories and anomie later in life', *Journal of Individual Psychology*, jrg. 22, nr. 1, mei 1966, blz. 56-64.
- Rosenberg, M., 'Misanthropy and political ideology', *American Sociological Review*, jrg. 21, nr. 6, december 1956, blz. 690-695.
- Rotenstreich, N., 'On the ecstatic sources of the concept of alienation', *Review of Metaphysics*, jrg. 16, nr. 3, maart 1963, blz. 550-555.
- Rotter, J. B., 'Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement', *Psychological Monographs*, jrg. 80, nr. 1, nr. 609, 1966.
- Schacht, R., *Alienation*, New York, 1970.
- Seeman, M., 'On the meaning of alienation', *American Sociological Review*, jrg. 24, nr. 6, december 1959, blz. 783-791.
- Silvern, L. E., en Ch. Y. Nakamura, 'Powerlessness, social-political action, social-political views; their interrelation among college students', *Journal of Social Issues*, jrg. 27, nr. 4, oktober-december 1971, blz. 137-157.
- Simpson, E. L., *Democracy's stepchildren; a study of need and belief*, San Francisco, 1971.
- Srole, L., 'Social integration and certain corollaries; an exploratory study', *American Sociological Review*, jrg. 21, nr. 6, december 1956, blz. 709-716.
- Stöig, H. J., *Geschiedenis van de filosofie*, Utrecht, 1959.